

Robert Derewenda

EKSHUMACJE NA GÓRKACH CZECHOWSKICH W LUBLINIE W LATACH 2022-2024

WPROWADZENIE

Mimo upływu niemal 80 lat od zakończenia II wojny światowej na terenie Polski nadal na światło dzienne wydobywane są ofiary polityki okupacyjnej Rzeszy Niemieckiej, Związku Sowieckiego i działań funkcjonariuszy komunistycznego aparatu represji [Frazik, Kopka, i Majchrzak 2004, 4-10]. Instytut Pamięci Narodowej – Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu w ostatnich latach przeprowadził wiele ekshumacji masowych i pojedynczych mogił¹. Wiele z tych działań prowadzonych było również na Lubelszczyźnie przez Oddziałowe Biuro Poszukiwań i Identyfikacji IPN w Lublinie. Do zadań Biura należy poszukiwanie nieznanych miejsc pochówku ofiar systemów totalitarnych. Jedną z najważniejszych lokalizacji podejmowanych badań jest Cmentarz Rzymskokatolicki przy ul. Unickiej w Lublinie. Grzebano tam w latach 1944-1954 ofiary więzienia na Zamku w Lublinie, osoby zmarłe i zakatowane w siedzibach lubelskich Urzędów Bezpieczeństwa, a także żołnierzy podziemia poległych w obławach. Do chwili obecnej zrealizowano kilkanaście etapów prac.

DR ROBERT DEREWENDA – Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II; Dyrektor Oddziału IPN w Lublinie; adres do korespondencji: Al. Raławickie 14, 20-950 Lublin, Polska; e-mail: robert.derewenda@kul.pl; <https://orcid.org/0000-0003-1096-5052>

¹ Ekshumacje szczątków ofiar masowych egzekucji przeprowadzonych przez funkcjonariuszy niemieckich w lutym 1940 r. w „Lasach Dąbrowickich”, prace ekshumacyjne IPN na Cmentarzu Osobowickim – ofiary systemu komunistycznego.

Artykuły w czasopiśmie dostępne są na licencji Creative Commons Uznanie autorstwa – Użycie niekomercyjne – Bez utworów zależnych 4.0 Międzynarodowe (CC BY-NC-ND 4.0)

W ich trakcie ujawniono kompletne szczątki należące do ponad 50 osób², z których do tej pory zidentyfikowano 21 ofiar. Dziś możemy powiedzieć, że teren tej lubelskiej nekropolii jest – obok warszawskiej „Łączki”, Cmentarza Osobowickiego we Wrocławiu czy Cmentarza Rakowickiego w Krakowie – jednym z najważniejszych miejsc tajnych pochówków ofiar terroru komunistycznego w Polsce [Piekarz 2018, 46-58]³. Wszystkie wymienione działania realizowane są w ramach zadań ustawowych oraz śledztw prowadzonych przez Oddziałową Komisję Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu w Lublinie.

Na przestrzeni lat 2022-2024 Biuro Poszukiwań i Identyfikacji dokonało również odkryć na Górkach Czechowskich w Lublinie. Jest to obszar naturalnych wzniesień i wąwozów w północnej części miasta w dzielnicy Czechów, obejmujący ok. 150 ha. Przez lata znaczna część Górek Czechowskich stanowiła poligon wojskowy, a potem nieużytkowany teren zielony. W okresie II wojny światowej okupanci dokonywali na tym terenie mordów na więźniach Zamku Lubelskiego. Było to dla nich dogodne miejsce, ponieważ wąwozy w tym okresie były częściowo zamknięte i można było stosunkowo niedaleko od centrum, a jednocześnie w tajemnicy przed mieszkańcami, dokonywać egzekucji, czy składania ciał do jam grobowych. Egzekucje dokonywane z dala od okolicznych domów mogły być jedynie słyszalne, ale nie widoczne. W okresie okupacji ciężarówka i strzały nie wzbudzały takiej reakcji jak drastyczny widok mordowanych ofiar. W latach 2020-2024 na Górkach Czechowskich przeprowadzono sześć etapów poszukiwań. W rezultacie odkryto masowe groby ofiar okupanta niemieckiego. Kolejne poszukiwania w tym miejscu są przewidziane w następnych latach⁴.

² 8 maja-2 czerwca 2023 r. – Lublin, <https://poszukiwania.ipn.gov.pl/bbp/aktualnosci/kalendarium-prac/rok-2023/20479,8-maja-2-czerwca-2023-r-Lublin.html> [dostęp: 9.10.2024].

³ 3-4 marca 2022 r. – Lublin, <https://poszukiwania.ipn.gov.pl/bbp/aktualnosci/kalendarium-prac/rok-2022/19598,3-4-marca-2022-r-Lublin.html> [dostęp: 09.10.2024]; 5-6 kwietnia 2022 r. – Lublin, <https://poszukiwania.ipn.gov.pl/bbp/aktualnosci/kalendarium-prac/rok-2022/19634,5-6-kwietnia-2022-r-Lublin.html> [dostęp: 09.10.2024].

⁴ 2-13 września 2024 r. – Lublin, <https://poszukiwania.ipn.gov.pl/bbp/aktualnosci/kalendarium-prac/rok/22443,2-13-wrzesnia-2024-r-Lublin.html> [dostęp: 15.10.2024].

1. NIEMIECKA POLITYKA EKSTERMINACYJNA W LUBLINIE

Lublin, podobnie jak inne polskie miasta, które znalazły się pod okupacją niemiecką w czasie II wojny światowej, został poddany polityce eksterminacyjnej. Zamiary okupanta przedstawił w Lublinie Arthur Seyss-Inquart, jeden z najbliższych współpracowników Hitlera [Moszyński i Policha 1964, 21]. W październiku 1939 r. podczas spotkania z volksdeutscheami w Banku Rolnym przy ul. Szopena poinformował zebranych, że polska inteligencja ma być wyniszczona, większość narodu polskiego ma ulec likwidacji, a pozostała część będzie pracować na rzecz Niemców pozbawiona wszelkich praw. Szkoły polskie miały zostać zamknięte, a Żydzi wyniszczeni [tamże].

Już jesienią 1939 r. Niemcy rozpoczęli eksterminację polskich elit. Podobnie jak w przypadku Uniwersytetu Jagiellońskiego, tak i wobec uniwersytetu w Lublinie w listopadzie 1939 r. przeprowadzono Sonderaktion. W więzieniu na Zamku Lubelskim uwięziono profesorów, studentów i pracowników administracji [Ziółek 1997, 390].

Od tego momentu w okresie świąt narodowych (11 listopada i 3 maja) i przed świętami religijnymi Niemcy organizowali największe łapanki i masowe aresztowania inteligencji [Moszyński i Policha 1964, 43]. Przykładem są łapanki 9 listopada 1940 r., 30 marca 1940 r. na ulicy Bychawskiej, w dzień Bożego Ciała 1940 r. podczas mszy w kościołach. Od wiosny 1940 r. aresztowano dziesiątki przedstawicieli polskiej inteligencji. Ginęli oni z wyroków policyjnych sądów doraźnych, wypełniano nimi transporty do obozów koncentracyjnych. Gestapo ze szczególną dokładnością znajdowało i prześladowało przedstawicieli polskich elit intelektualnych [Mańkowski 1988, 5]. Według relacji świadków, aresztowań dokonywano na podstawie sfałszowanych dowodów, m.in. donosów, podejrzeń i domniemanych opinii sądów, odnoszących się do poszczególnych osób, środowisk i miejscowości, które zagrażały polityce okupacyjnej Niemiec. Aresztowania często miały charakter masowy, wtedy zatrzymani zazwyczaj nie otrzymywali nakazu, ani powodu odebrania wolności. Okupanci mieli na celu sterroryzowanie społeczeństwa polskiego, aby władze Rzeszy Niemieckiej bez przeszkód mogły realizować swoją politykę. Wystarczającym motywem do zatrzymania Polaka była informacja o przynależności do jakiegokolwiek organizacji przedwojennej. Wiosną 1940 r. na Zamek w Lublinie z okolicznych miejscowości zwożono wielu przedstawicieli lubelskiej inteligencji. Zatrzymywano

za najmniejsze „przestępstwa”⁵. Wszystkie te działania wpisują się w szeroką akcję pod nazwą „Außerordentliche Befriedungsaktion” (AB) prowadzonej w latach 1940-1941 i wymierzoną przeciwko polskim intelektualistom w Generalnym Gubernatorstwie [Mańkowski 1992, 6-19]. Jej celem było fizyczne wyeliminowanie polskiej inteligencji, czyli osób zajmujących wysokie pozycje społeczne, takich jak nauczyciele, lekarze, prawnicy, księża, czy urzędnicy [Leszczyńska 1992, 58-65].

Poza planowanymi akcjami podejmowano również terror doraźny. Nocą z 5 na 6 stycznia 1940 r. w spokojnej dotąd dzielnicy Lublina – Dziesiątej w okolicach ulicy Bychawskiej zastrzelono dwóch niemieckich żołnierzy. Niemcy wykorzystali to jako pretekst do przeprowadzenia brutalnej akcji odwetowej, która miała na celu zastraszenie mieszkańców. W ciągu kilku dni, od 6 stycznia, okupanci niemieccy otoczyli ulicę Bychawską i przystąpili do masowych aresztowań. Zatrzymano ok. 3000 mężczyzn, których następnie przewieziono do więzienia na Zamku Lubelskim. Wśród nich znaleźli się zarówno młodzi chłopcy, jak i starsi mężczyźni, różniący się wykształceniem i pochodzeniem społecznym. Podczas tych aresztowań Niemcy natrafili na grupę osób ukrywających się w jednym z mieszkań. Po krótkiej walce, której ofiarą padła kobieta udzielająca im schronienia, Niemcy powiesili jej ciało na jednym z okien, czyniąc z niego przestrogę dla innych. Ponadto w ramach represji okupanci rozstrzelali na tzw. glińkankach około 30-40 osób. Miejsce egzekucji szybko stało się symbolicznym cmentarzem, gdzie spoczęły ciała niewinnych ofiar niemieckiego terroru. Wydarzenia na ulicy Bychawskiej były jednym z wielu przykładów bezwzględnej polityki okupacyjnej Niemiec. Tragedia mieszkańców tej dzielnicy była częścią szerszego obrazu terroru, który panował w okupowanym Lublinie [Moszyński i Policha 1964, 30].

Latem 1940 r. Niemcy przeprowadzili serię masowych egzekucji w okolicach wsi Rury Jezuickie pod Lublinem. W ciągu kilku tygodni, od czerwca do sierpnia, zamordowano tam ponad 500 osób [tamże, 28]. Miejscem kaźni były tzw. „Doły”, gdzie w nocy przywożono ciężarówkami ofiary. Wśród zamordowanych znaleźli się przedstawiciele polskiej inteligencji, aresztowani podczas licznych łapanek przeprowadzonych przez gestapo.

⁵ Przykładowo Stanisław Zyska, mieszkaniec powiatu zamojskiego, został skazany na karę czterech miesięcy pozbawienia wolności przez wyrażenie, którego użył 22 listopada 1940 r. w Krasnymstawie: „czekajcie wkrótce będzie z wami koniec, skoro tylko przyjdą inni”, zob. Mańkowski 1988, 83-99.

Ofiary były zróżnicowane, wśród nich znaleźli się m.in. nauczyciele, lekarze, księża, urzędnicy, ale także zwykli mieszkańcy [Leszczyńska 1992, 58].

Kolejny mord został przeprowadzony na Wieniawie pod Lublinem. Mieszkający tam Żydzi od początku okupacji poddawani byli coraz dotkliwszym represjom [Moszyński i Policha 1964, 31-42]. W maju 1940 r., na rozkaz niemieckich władz okupacyjnych, rozpoczęła się systematyczna likwidacja żydowskiej dzielnicy. W wyniku tych działań zburzono około 122 domy mieszkalne, w tym starą murowaną bożnicę, a cmentarz żydowski został zbezczeszczone. Terror nie zakończył się jednak na wysiedleniu Żydów. Po upływie około dwóch lat, 1 października 1942 r., Niemcy przeprowadzili kolejną brutalną akcję, tym razem skierowaną przeciwko polskiej ludności cywilnej mieszkającej na Wieniawie. Ludność z przedmieścia została zebrana na placu targowym, gdzie poddano ją poniżającym rewizjom i przesłuchaniom. Osoby, które nie mogły udowodnić zatrudnienia w niemieckich firmach lub instytucjach, były brutalnie oddzielane od rodzin. Sceny rozpacz, które towarzyszyły rozdzielaniu rodziców od dzieci, były niezwykle wstrząsające. Gestapowcy, uzbrojeni w karabiny maszynowe i psy, bezlitośnie tłumili wszelkie próby oporu. W efekcie akcji około 160 mężczyzn i 60 kobiet zostało wywiezionych do obozu koncentracyjnego na Majdanku. Pozostali mieszkańcy Wieniawy pozostali bez dachu nad głową i środków do życia [tamże, 31-41].

2. WIĘZIENIE NA ZAMKU W LUBLINIE

Przedstawione wydarzenia łączą się z historią więzienia na Zamku. W czasie II wojny światowej, w latach 1939-1944, na Zamku Niemcy zorganizowali więzienie Policji Bezpieczeństwa i Służby Bezpieczeństwa w Lublinie. Zamek Lubelski był więzieniem przejściowym, zwłaszcza dla więźniów politycznych. Przeprowadzono masowe aresztowania członków niektórych zawodów i instytucji (pracowników Magistratu, Banku Rolnego, sądownictwa, szkolnictwa, drukarni oraz robotników pewnych fabryk) oraz w niektórych dzielnicach i domach, gdzie popełniono zamachy antyniemieckie [Moszyński i Policha 1964, 43].

Łącznie w czasie okresu okupacji niemieckiej przez więzienie na Zamku przeszło około 40 000 osób [Mańkowski 1988, 5], głównie członków Polskiego Państwa Podziemnego. Duża część skazanych trafiała do niemieckich

obozów koncentracyjnych, między innymi Konzentrationslager Lublin (Majdanek – KL Lublin), KL Auschwitz, KL Sachsenhausen, KL Ravensbrück, KL Dachau. W dniu 13 listopada 1939 r. w obrębie więzienia obok kaplicy rozstrzelano dziesięciu mieszkańców Siedliszcza oraz jednego z Majdanu Zahorodyńskiego [tamże, 192]. W 1941 r. u 4 lutego zamordowano około trzydziestu osób [Moszyński i Policha 1964, 44]. W obrębie samego Zamku przeprowadzano mniejsze egzekucje lub wykonywano pojedyncze wyroki. Większość ofiar była wywożona nocą w ciężarówkach na pola i do lasów, gdzie ciała rozstrzelanych ofiar były ukrywane w bezimiennych zbiorowych mogiłach. W dniu 22 lipca 1944 r. przed opuszczeniem Lublina Niemcy dokonali masowego mordu około 300 więźniów Zamku [tamże].

3. BADANIE ZBRODNI NIEMIECKICH W LUBLINIE

Niemal bezpośrednio po ucieczce Niemców z Lublina i zajęciu miasta przez Armię Czerwoną rozpoczęły się działania związane z udokumentowaniem zbrodni, jakie zostały dokonane w wyniku okupacji. Już w roku 1945 została utworzona Miejska Komisja Badania Zbrodni Niemieckich w Lublinie⁶. Przeprowadziła ona liczne przesłuchania świadków, zabezpieczyła dowody materialne⁷. Zidentyfikowała również miejsca kaźni, takie jak Rury Jezuickie i cmentarz żydowski przy ul. Siennej [Gałań 2010, 71-77]. Mimo tych wysiłków wiele kwestii, zwłaszcza związanych z wydarzeniami w więzieniu na Zamku Lubelskim, pozostało niewyjaśnionych. Mieszkańcy podczas zdawania relacji podkreślali, że w latach 1940-1941 dokonywano również rozstrzeliwań na Górkach Czechowskich. Kluczowe w tej kwestii pozostają ustalenia Miejskiej Komisji z 1945 r. Ustalono, że w dzielnicy Czechów zginęło około 150 osób. Pierwszy mord miał zostać dokonany 10 kwietnia 1940 r. na 10 osobach, których nazwisk nie udało się ustalić [Mańkowski 1988, 195].

⁶ Sędziowie L. Policha i R. Moszyński w 1946 r. rozpoczęli pracę nad przygotowaniem do druku opracowania, które opisywało skalę zbrodni niemieckich w Lublinie w latach 1939-1944.

⁷ Roman Szewczyk po ewakuacji niemieckich władz z Lublina uratował cenne dokumenty. Na podstawie tych dowodów Główna Komisja w czerwcu 1946 r. wydała pierwszą szczegółową analizę masowej egzekucji dokonanej 22 lipca 1944 r. na Zamku.

4. EKSHUMACJE 1947-1948

Biuro Informacji i Poszukiwań Polskiego Czerwonego Krzyża (PCK) wspólnie z Okręgową Komisją Badania Zbrodni Hitlerowskich (OKBZH) w Lublinie i Starostwem Powiatowym w Lublinie w latach 1947-1948 przeprowadzili ekshumację na terenie Górek Czechowskich. Polski Czerwony Krzyż odpowiadał za wszystkie aspekty związane z ekshumacją zwłok, m.in. za sporządzenie protokołów ekshumacyjnych⁸.

Na podstawie zebranych zeznań świadków rozpoczęto poszukiwania grobów. Do przeprowadzania ekshumacji zostali zobligowani okoliczni mieszkańcy, którzy w mrozie odkopywali mogiły i zabierali szczątki. Te działania przyniosły oczekiwany efekt. W okresie od 9 grudnia 1947 r. do 5 stycznia 1948 r. na terenie Górek Czechowskich i Zieleni Miejskiej przeprowadzono osiem ekshumacji, w których trakcie wydobyto łącznie 231 ciał. Ofiary pozostały nierozpoznane. W jednej z mogił znaleziono dowód osobisty i książeczkę wojskową należącą do Lejby Zelmana Marguliesa, szewca z Warszawy (ur. 1890 r.), oraz opaskę z napisem „Jüdischer Ordnungsdienst”. Ekshumowane zwłoki w wielu przypadkach nosiły ślady obrażeń zadanych z broni palnej, niektóre z nich miały skrępowane ręce. Struktura ubrań świadczyła o pochodzeniu ofiar ze wsi bądź o przebywaniu w więzieniu, obozie lub getcie. PCK nie sporządzał jedynie protokoły zbiorcze, do których nie dołączono map, czy fotografii. Nie ma pewności, że ekshumacje zostały przeprowadzone prawidłowo. Szczątki ekshumowanych ofiar zostały pochowane na Cmentarzu Rzymskokatolickim przy ul. Unickiej w Lublinie⁹.

W 1949 r. nastąpiło zawieszenie działalności okręgowych komisji. Ekshumacje na Górkach Czechowskich zostały przerwane. W kolejnych latach brakowało funduszy na podjęcie dalszych ekshumacji. W czerwcu 1964 r. OKBZH w Lublinie została reaktywowana [Gałań 2010, 107]. Dokumentacja zbrodni popełnionych w okresie okupacji niemieckiej oraz represji stosowanych przez organy władzy po II wojnie światowej weszła w zasób Głównej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich – Instytut Pamięci Narodowej¹⁰.

⁸ Zarząd Okręgowy PCK w Lublinie, Ekshumacje Czechów-Lublin. sygn. 35/931/0/355.

⁹ Archiwum Polskiego Czerwonego Krzyża, sygn. 16057, Lista strat PCK, Protokoły z ekshumacji zwłok znajdujących się na terenie Czechowa k/Lublina.

¹⁰ O IPN, <https://ipn.gov.pl/pl/o-ipn/24154,O-IPN.html> [dostęp: 19.10.2024].

5. GÓRKI CZECHOWSKIE

W latach 1940-1942 na terenie Górek Czechowskich funkcjonariusze niemieckiego aparatu okupacyjnego dokonali co najmniej sześciu egzekucji: w marcu 1940 r., 10 kwietnia 1940 r. [Mańkowski 1988, 195], 5 maja 1941 r. [tamże, 201], 26 marca 1942 r., 28 marca 1942 r. i 1 czerwca 1942 r. W co najmniej dwóch z nich (26 i 28 marca 1942 r.) rozstrzelano więźniów narodowości żydowskiej przetrzymywanych w więzieniu na Zamku w Lublinie¹¹. Były to ofiary masowym łapanek lub planów eksterminacji Żydów z terenów Lublina. Według badań historycznych w czterech z nich zamordowano co najmniej 171 osób. Natomiast według relacji więzionego na Zamku w Lublinie Szymona Fajersztajna (więziennego fryzjera)¹², w dniu 26 marca 1942 r. stracono na Czechowie 640 osób narodowości żydowskiej, zaś 28 marca 1942 r. kolejnych 240 Żydów, brak jednak na ten temat potwierdzenia w innych źródłach¹³.

Zespół Biura Poszukiwań i Identyfikacji IPN przeprowadził sześć etapów prac na Górkach Czechowskich w Lublinie. Analiza źródeł historycznych nie pozwalała na dokładne ustalenie miejsc egzekucji i poszczególnych pochówków. Prace, jakie przeprowadzili mieszkańcy Lublina wspólnie z PCK i Miejską Komisją również nie pozwoliły na wskazanie miejsc pochówków, ponieważ, tak jak wspomniano, sporządzali oni tylko protokoły zbiorcze, nie dołączali map, czy fotografii.

W dniu 13 maja 2020 r. podczas prac prowadzonych przez pracowników Lubelskiego Przedsiębiorstwa Energetyki Ciepłej S.A. (LPEC S.A.) odnaleziono fragmenty kości. Sprawą zainteresował się Instytut Pamięci Narodowej. W trakcie poszukiwań miejsce poszukiwań zostało wskazane przez świadka, który w otwartym wykopie (ciąg ciepłowniczy) odnalazł trzy fragmenty szczątków kostnych. Archeolodzy Biura Poszukiwań i Identyfikacji (BPiI) i pracownicy Oddziałowego Biura Poszukiwań i Identyfikacji w Lublinie (OBPiI) przeprowadzili wizję lokalną wskazanego terenu, na

¹¹ *Informacja dot. działań podjętych przez BPiI IPN w związku z ujawnieniem na terenie Górek Czechowskich w Lublinie fragmentów kostnych w maju 2020 r.*, <https://poszukiwania.ipn.gov.pl/bbp/aktualnosci/14820,LublinGorki-Czechowskie-informacja-dot-dzialan-BPiI-IPN.html> [dostęp: 15.10.2024].

¹² Archiwum Polskiego Czerwonego Krzyża, sygn. 16057, Lista strat PCK, Protokoły z ekshumacji zwłok znajdujących się na terenie Czechowa k/Lublina.

¹³ *Informacja dot. działań podjętych przez BPiI IPN w związku z ujawnieniem na terenie Górek Czechowskich w Lublinie fragmentów kostnych w maju 2020 r.*

którym prowadzona była inwestycja. Biegli stwierdzili, że fragmenty kostne są zbyt małe i mogą należeć do człowieka, bądź zwierzęcia. W przebadanych przez ekspertów BPiI wykopach nie stwierdzono żadnych cech wskazujących na występowanie w tych miejscach pierwotnych lub wtórnych pochówków¹⁴.

Mimo to latem 2020 r. (24 sierpnia – 4 września) IPN rozpoczął pierwszy etap poszukiwań. Prace objęły północną część wąwozów. Miejsca, w których rozpoczęto wykopy, wybrano na podstawie relacji i zeznań świadków oraz zdjęć lotniczych. Według zebranych od świadków informacji w latach 70. XX w. podczas budowy kanału burzowego odkryto w wybranym przez ekipę rejonie ludzkie kości, które miały zostać przeniesione w inne miejsce. Rozpoczęto prace sondażowe. Potwierdzono, iż przez centralną część wąwozu biegnie kanał burzowy oraz późniejsza kanalizacja ściekowa. Niestety wkopy pod obie instalacje bardzo zdegradowały i zniekształciły układ krawędzi wąwozu z lat 40. XX w. Ze względu na układ obu instalacji, jak również ich wielkość, badania zatrzymywano na ich górnym obrysie. Trudności powiększał również fakt, że badany teren służył przez lata jako poligon wojskowy. Wybuchy saperskie w wielu miejscach zmieniły pierwotne ukształtowanie terenu¹⁵. Podczas badań w 2020 r. w przebadanych rejonach Górek Czechowskich nie stwierdzono występowania jam grobowych ani w ich pierwotnym, ani we wtórnym układzie. Nie natrafiono również na żadne przedmioty, które można było powiązać z badaną sprawą¹⁶.

Mimo to, w kolejnym roku (15-19 listopada 2021 r.) rozpoczęto II etap prac poszukiwawczych. Badany teren wybrano po raz kolejny na podstawie zeznań świadków i relacji lokalnych społeczników, którzy wywierali presję na podjęcie prac poszukiwawczych na Górkach Czechowskich. Przy typowaniu miejsc korzystano ze zdjęć lotniczych, przeprowadzono wizje lokalne oraz wykorzystano dane z fotogrametrii. Prace objęły środkowy pas Górek Czechowskich, przy ich wschodnim skraju, na wysokości ul. Franciszki Arnsztajnowej. Jednak i tym razem nie natrafiono na żadne frag-

¹⁴ Tamże.

¹⁵ *Górki Czechowskie/Lublin: Komunikat po zakończeniu prac poszukiwawczych*, <https://poszukiwania.ipn.gov.pl/bbp/aktualnosci/15236,Gorki-CzechowskieLublin-Komunikat-po-zakonczeniu-prac-poszukiwawczych.html> [dostęp: 18.10.2024].

¹⁶ Tamże.

menty kostne bądź artefakty, które świadczyłyby o występowaniu w wybranym miejscu jam grobowych¹⁷.

Do przełomu w typowaniu miejsc do poszukiwań przyczyniło się wykorzystanie raportu płk. Rudolfa Ostrzyńskiego, emerytowanego oficera Wojska Polskiego. Jego raport zachował się w zasobie Archiwum Państwowego Muzeum na Majdanku¹⁸. W latach 70. i 80. XX w. płk. Ostrzyński na własną rękę przeprowadził szereg wizji lokalnych i rozmawiał ze świadkami. Dzięki tym badaniom udało mu się w przybliżeniu ustalić, gdzie w latach 1947-1948 przeprowadzono ekshumację. Najistotniejsze informacje znajdowały się w dokumencie dotyczącym orientacyjnych lokalizacji miejsc, w których w latach 1947-1948 ekshumacje nie zostały przeprowadzone całościowo. Miały to być tereny zlokalizowane w centralnej części wąwozu (nieco na północ od tzw. rzutni granatów).

Analiza źródła pozwoliła na dokładniejsze wytypowanie kolejnych miejsc badań. Zostały one wznowione jako III etap poszukiwań na Górkach Czechowskich (16-20 maja 2022 r.)¹⁹. Już pierwszego dnia prac odkryto pojedyncze i silnie rozproszone fragmenty ludzkich kości. Przyczyną takiego rozmieszczenia były prace związane z budową infrastruktury w latach 70. XX w. Mogło to potwierdzać relacje świadków, którzy wspominali, że w tym okresie podczas budowy infrastruktury na tym terenie odkrywano takie ludzkie kości²⁰. Po odnalezieniu szczątków sprawę zgłoszono do Oddziałowej Komisji Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu (OKŚZpNP) w Lublinie. Dalsze prace były realizowane w ramach śledztwa prowadzonego przez prokuratora OKŚZpNP w Lublinie. Badania archeologicznie przebiegały standardowo. Po osiągnięciu odpowiedniej głębokości (górną część kanału burzowego) przenoszono eksploatację na inny obszar. Otwarto jeden duży wykop zlokalizowany pomiędzy skarpią, a wschodnim ciągiem komunikacyjnym (rejon wybudowanej niedawno piaskownicy).

¹⁷ 15-19 listopada 2021 r. – Lublin, <https://poszukiwania.ipn.gov.pl/bbp/aktualnosci/kalendarium-prac/rok-2021/18932,15-19-listopada-2021-r-Lublin.html> [dostęp: 13.10.2024].

¹⁸ Archiwum Państwowego Muzeum na Majdanku (APMM), XXI, 162/236, Akta Stowarzyszenia b. Więźniów Politycznych Zamku Lubelskiego i „Pod Zegarem”, Historia Martyrologii Czechowa lata 1939/1944, oprac. R. Ostrzyński.

¹⁹ Prace poszukiwawcze na Górkach Czechowskich [komunikat] – Lublin, 16-20 maja 2022, <https://lublin.ipn.gov.pl/pl5/aktualnosci/165434,Prace-poszukiwawcze-na-Gorkach-Czechowskich-komunikat-Lublin-16-20-maja-2022.html> [dostęp: 13.10.2024].

²⁰ IPN wykopał na górkach czechowskich kilkanaście ludzkich szkieletów, <https://jawnylublin.pl/nieoficjalnie-ipn-wykopal-na-gorkach-czechowskich-kilkanascie-ludzkich-szkieletow/> [dostęp: 17.10.2024].

Znajdowano jednak rozproszone kości i nie natrafiono na mogiłę ze szczątkami ludzkimi w układzie anatomicznym. Odkryte kości poddano wstępnym oględzinom antropologicznym. Potwierdzono pochodzenie z ludzkiego szkieletu oraz przynależność do przynajmniej dwóch różnych osób²¹.

Na całe mogiły natrafiono dopiero podczas kolejnego, IV etapu poszukiwań (7-10 listopada 2022 r.)²². Badania były prowadzone w centralnej części wąwozu, w rejonie tzw. mogiły legionisty. Było to miejsce wskazywane przez płk. Rudolfa Ostrzyńskiego w przywołanym raporcie.

W eksplorowanym miejscu nie przebiegały żadne elementy infrastruktury podziemnej w postaci np. kanałów burzowych. Dawało to szansę na ujawnienie szczątków ludzkich w układzie anatomicznym. Początkowo znaleziono jednak rozproszone kości oraz skupisko kości z częściowo zachowanym szkieletem w układzie anatomicznym. W całej badanej przestrzeni odnaleziono również wiele nienaturalnie rozerwanych łusek wielkokalibrowych i pocisków. Pozostałe, zlokalizowane w profilach bocznych, kości zabezpieczono przed zniszczeniem lub przemieszczeniem i pozostawiono do kolejnego etapu prac²³.

Przeprowadzony latem 2023 r. (8 maja – 2 czerwca 2023 r.) V etap prac poszukiwawczych na tym terenie przyniósł kolejny przełom. Tym razem natrafiono na trzy całe mogiły zbiorowe o wymiarach około 5 metrów długości i 1,6 metra szerokości. Mogiły wykopano w bardzo trudnym, skalistym terenie, gdzie na ciała zmarłych spadały duże fragmenty skał, powodując najprawdopodobniej liczne dodatkowe urazy²⁴.

W pierwszej mogile odsłonięto łącznie 12 kompletnych szkieletów, w drugiej 13 w układzie anatomicznym, choć nie zawsze ułożonych w naturalny sposób. Układ szczątków w mogile trzeciej wskazywał na wyraźną ingerencję ludzką. Badania przeprowadzone w południowej części wykopu ujawniły ślady poważnych zniszczeń spowodowanych wybuchami. Podczas prac odkryto fragmenty pocisków i łusek, co potwierdzało działania saperskie

²¹ *Prace poszukiwawcze na Górkach Czechowskich [komunikat] – Lublin, 16-20 maja 2022.*

²² *Lublin: Odkryto szczątki ludzkie w wąwozie na Górkach Czechowskich*, <https://ipn.gov.pl/pl/dla-mediow/komunikaty/173925,Lublin-odkryto-szczatki-ludzkie-w-wawo-zie-na-Gorkach-Czechowskich.html> [dostęp: 13.10.2024].

²³ Tamże.

²⁴ *Lublin: Zakończył się V etap prac na Górkach Czechowskich. Odnaleziono szczątki ponad 40 osób*, <https://ipn.gov.pl/pl/dla-mediow/komunikaty/186195,Lublin-Zakonczyly-sie-V-etap-prac-na-Gorkach-Czechowskich-Odnaleziono-szczatki-po.html> [dostęp: 14.10.2024].

na dawnym poligonie wojskowym. W wyniku tych detonacji doszło do przemieszczenia szczątków. Całkowicie zatarła się pierwotna struktura grobu, a kości zostały rozrzucone na znacznym obszarze²⁵. Wstępne oględziny antropologiczne wykazały, że szczątki należały zarówno do mężczyzn, jak i kobiet. Wiek ofiar oscylował w granicach 15-60 lat, przy czym przeważały osoby młode: dwudziesto-, trzydziestoletnie. Pewna ilość ujawnionych kości czaszek składała się z licznych fragmentów o ostrych brzegach lub wykazywała potencjalne szczeliny złamań, w zakresie których mogło dojść do urazu lub przestrzału. W celu weryfikacji oraz potwierdzenia obrażeń wymagane są jednak dalsze badania, w tym rekonstrukcja kości. Podobne złamania zidentyfikowano w obrębie niektórych kości długich oraz żeber, gdzie potencjalnie mogło dojść do analogicznych urazów. Na obecnym etapie badań nie można było ustalić, czy mogły to być np. obrażenia odniesione podczas torturowania w trakcie przesłuchań na Zamku Lubelskim, bądź w siedzibie Gestapo na ówczesnej ul. Uniwersyteckiej, czy powstałe na skutek miejsca, w jakim ciała zostały zagrzebane (kamienne wypełnienia). W trakcie badań udało się ustalić, że ofiary w chwili śmierci miały na sobie odzież. Przy większości szkieletów zachowały się destrukty obuwia o różnym charakterze. Odnaleziono liczne artefakty: klamry, haftki, sprzączki, fragmenty grzebieni, guziki plastikowe i metalowe, kosmetyki (m.in. pomadkę do ust). Przy szczątkach jednej z ofiar na wysokości miednicy ujawniono metalowy, emaliowany kubek, a przy innych nożyczki, scyzoryk, czy pęsetę. Szczególnie cennymi znaleziskami były zachowane przy niektórych szkieletach guziki formacji mundurowych II RP. W tej grupie szczególnie licznie występowały guziki wojskowe z orzełkiem w koronie. Zidentyfikowano także guziki Związku Strzeleckiego oraz guzik Straży Pożarnej²⁶. Odnalezione artefakty mogą zatem świadczyć, że ofiarami byli Polacy mordowani w pierwszym okresie okupacji niemieckiej. Być może były to ofiary omawianych wyżej działań prowadzonych w Lublinie i na Lubelszczyźnie przez okupanta niemieckiego.

Kolejne dwie mogiły na Górkach Czechowskich zostały odkryte przez pracowników IPN w 2024 r. (2-13 września). Miejsce prac łączyło się bezpośrednio z obszarem przebadanym w IV i V etapie. Łącznie w trakcie tego etapu prac podjęto szczątki należące do ośmiu osób.

²⁵ Tamże.

²⁶ Tamże.

Wstępne oględziny antropologiczne wykazały, że należały one do mężczyzn. Wiek ofiar oscylował w granicach 30-60 lat. Część ujawnionych kości czaszek wykazywała potencjalne szczeliny złamań, w zakresie których mogło dojść do urazu lub przetrzału. W przypadku jednej ofiary zidentyfikowano przebyte w przeszłości (przyżyciowo) obustronne złamania żeber z wyraźnie zachowanymi cechami gojenia kostnego. Wśród cech szczególnych wskazano na koronki koloru żółtego, jakie zachowały się w obrębie szczęki u dwóch ofiar. Jak udało się ustalić, ofiary w chwili śmierci miały na sobie odzież. Poza jednym szkieletem na stopach zachowały się destrukty obuwia. Przynajmniej w dwóch przypadkach były to wysokie buty z podkuciem. W jamie ujawniono także destrukty jednego kompletu obuwia, którego nie dało się powiązać z żadnym ze szkieletów. Odnaleziono także słabo zachowane przedmioty powiązane z konkretnymi szkieletami. Były to haftki, kłamry, guziki plastikowe (w tym od płaszcza dwurzędowego), guziki metalowe, fragmenty łyżek, wieczko od pasty do butów. Przy szczątkach dwóch ofiar ujawniono przedwojenne guziki mundurowe z orzełkiem w koronie²⁷.

Wszystkie zabezpieczone w trakcie badań szczątki z lat 2022-2024 na bieżąco przewożono do Katedry i Zakładu Medycyny Sądowej UM w Lublinie, gdzie zostają poddane dalszym szczegółowym badaniom²⁸.

6. ANALIZA ODKRYĆ Z LAT 2022-2024

Kontekst archeologicznych badań prowadzonych w latach 2020-2024 na Górkach Czechowskich pozwala sformułować szereg istotnych hipotez dotyczących charakteru odkrytych zbiorowych mogił. Szczególnie cenne dane dostarczyły badania przeprowadzone w latach 2023-2024. Odkryte podczas ekshumacji pozostałości odzieży wojskowej i paramilitarnej, a zwłaszcza liczne guziki z orzełkami, sugerują, że część ofiar była związana ze środowiskami polskimi, i należeć mogła do osób aresztowanych prawdopodobnie na początku niemieckiej okupacji, być może w czasie akcji Sonderaktion

²⁷ 2-13 września 2024 r. – Lublin.

²⁸ VI etap prac poszukiwawczych na Górkach Czechowskich w Lublinie zakończony, <https://poszukiwania.ipn.gov.pl/bbp/aktualnosc/22437,VI-etap-prac-poszukiwawczych-na-Gorkach-Czechowskich-w-Lublinie.html?sid=51727ea2c17b34ca61863b4d7d2e4f73> [dostęp: 14.10.2024].

w pierwszych miesiącach wojny lub późniejszej akcji AB. Teza ta znajduje potwierdzenie w ustaleniach OKBZH i PCK z lat 1947-1948 i poczynionych w tym okresie pracach ekshumacyjnych, iż „według wersji krążącej wśród okolicznych mieszkańców, mogły znajdujące się na Czechowie pochodziły z lat 1940-1941”²⁹. Z kolei odnalezione przedmioty osobistego użytku, w tym ujawnione w jednej z jam grobowych nożyczki, czy scyzoryk, skłaniają do stwierdzenia, że część ofiar mogła zostać przewieziona na egzekucję wprost z miejsca zamieszkania. Fragmenty łyżek przy szczątkach, przy jednoczesnym braku innych przedmiotów osobistych, sugeruje, że część ofiar mogła być przed egzekucją przetrzymywana w miejscu odosobnienia, takim jak więzienie. Koronki nazębne, pomadka, eleganckie guziki z nadrukiem firmy mogą sugerować, że ofiary reprezentowały zaможniejszą część społeczeństwa.

Nie można wykluczyć, że część ofiar stanowiła ludność żydowska. Historyczne konteksty, takie jak wysiedlenia z Winiawy w latach 1940-1942 r. mogą wskazywać na taką możliwość. Relacja (choć jednostkowa) więziennego fryzjera wskazuje, że w dniach 26 i 28 marca, stracono w więzieniu na Zamku 880 Żydów. Budzi ona jednak poważne wątpliwości, ponieważ na Zamku nie przetrzymywano tak dużej liczby więźniów narodowości żydowskiej. Ponadto w czasie powojennych ekshumacji i współczesnych prac IPN nie odkryto tak dużej, kryjącej setki ofiar mogiły. Największa, zidentyfikowana bezpośrednio po wojnie na terenie Górek, mogiła kryła ok. 50 osób. Ponadto w marcu 1942 r. rozpoczęła się Akcja Reinhardt [Libionka 2017, 92-240], a Żydów z terenu Lublina w głównej mierze transportowano do obozu zagłady w Belżcu.

Przed historykami, jak również przed archeologami, antropologami i prokuraturą pozostaje wiele prac związanych z dalszymi badaniami, związanymi z poszukiwaniem i identyfikacją ofiar zbrodni dokonanych na Górkach Czechowskich. Kolejne etapy prac poszukiwawczych mogą przynieść nowe, nieznane dotąd wskazówki, co do tożsamości ofiar, jak również sprawców tych masowych mordów.

W związku z odkryciem w ostatnim czasie tak licznych szczątków na Górkach Czechowskich, Instytut Pamięci Narodowej planuje dalsze działa-

²⁹ *Lublin: Zakończył się V etap prac na Górkach Czechowskich. Odnaleziono szczątki ponad 40 osób.*

nia poszukiwawcze tym terenie³⁰. Już sam fakt odkrycia kolejnej jamy grobowej podczas ostatnich dni badań we wrześniu 2024 roku wskazuje, że należy liczyć się z kolejnymi odkryciami ludzkich szczątków³¹. Dzięki intensywnie trwającej współpracy pracowników Instytutu – historyków, prokuratorów i archeologów, możliwe jest pełne zrealizowanie najważniejszego założenia przyświecającego prowadzonym badaniom, czyli dojścia do prawdy.

PIŚMIENNICTWO

- Frazik, Wojciech, Bogusław Kopka, i Grzegorz Majchrzak. 2023. „Dzieje Aparatu Represji w Polsce Ludowej (1944-1989). Stan Badań.” *Aparat Represji w Polsce Ludowej 1944-1989* 1(1):475-522. <https://czasopisma.ipn.gov.pl/index.php/arpl/article/view/1182>.
- Gałań, Alina E. 2010. *Okręgowa Komisja Badania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu w Lublinie 1944-1999*. Lublin: Wydawnictwo Akapit.
- Leszczyńska, Zofia. 1992. „Z badań nad stratami inteligencji na Lubelszczyźnie 1939-1944.” W *Ausserordentliche Befriedungsaktion 1940 Akcja AB na Ziemiach Polskich*, red. Zygmunt Mańkowski, 58-65. Warszawa: GKBZpNP-IPN.
- Libionka, Dariusz. 2017. *Zagłada Żydów w Generalnym Gubernatorstwie: zarys problematyki*. Lublin: Państwowe Muzeum na Majdanku.
- Mańkowski, Zygmunt (red.). 1988. *Hitlerowskie Więzienie na Zamku w Lublinie 1939-1944: Praca Zbiorowa*. Wyd. 1. Lublin: Wydawnictwo Lubelskie.
- Mańkowski, Zygmunt. 1992. „Ausserordentliche Befriedungsaktion.” W *Ausserordentliche Befriedungsaktion 1940 Akcja AB na Ziemiach Polskich*, red. Zygmunt Mańkowski, 6-18. Warszawa: GKBZpNP-IPN.
- Moszyński, Remigiusz, i Leopold Policha. 1964. *Lublin w okresie okupacji 1939-1944: na podstawie badań sądowych Miejskiej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich*. Lublin: Wydawnictwo Lubelskie.
- Piekarczyk, Artur. 2018. „Miejsce pochówku ofiar więzienia na Zamku w Lublinie.” *Biuletyn IPN* 3:46-58.
- Ziółek, Jan. 1997. „Lublin uniwersytecki.” W *Lublin w dziejach i kulturze Polski*, red. Adam Witusik, i Tadeusz Radzik, 383-404. Lublin: Krajowa Agencja Wydawnicza.

³⁰ Deklaracja ta została złożona przez Prezesa IPN 18 września 2023 r. podczas konferencji popularnonaukowej „Podsumowanie prac poszukiwawczych na Górkach Czechowskich w Lublinie w latach 2020-2023”. Zob. <https://ipn.gov.pl/pl/aktualnosci/191011,Konferencja-popularnonaukowa-Podsumowanie-prac-poszukiwawczych-na-Gorkach-Czecho.html> [dostęp: 15.10.2024].

³¹ 2-13 września 2024 r. – Lublin.

Ekshumacje na Górkach Czechowskich w Lublinie w latach 2022-2024

Abstrakt

Obszar Górek Czechowskich w Lublinie był miejscem egzekucji więźniów Zamku Lubelskiego w czasie II wojny światowej. W latach 2020-2024 Instytutu Pamięci Narodowej podejmował działania mające na celu odnalezienie i identyfikację ofiar egzekucji dokonywanych na tym terenie. Górki Czechowskie stanowiły dogodny miejsce do przeprowadzania straceń. Oddalenie od zabudowań miejskich ułatwiało ukrywanie zbrodni przed mieszkańcami Lublina. Wąwozy zapewniały dyskrecję i utrudniały dostęp do miejsca pochówku ofiar. W latach 1940-1942 na tym terenie miało miejsce co najmniej sześć egzekucji. W latach 1947-1948, Polski Czerwony Krzyż (PCK) wspólnie z Okręgową Komisją Badania Zbrodni Hitlerowskich (OKBZH) w Lublinie i Starostwem Powiatowym w Lublinie przeprowadziło ekshumacje na Górkach Czechowskich. Wydobyto wówczas 231 ciał, jednak ofiar nie udało się zidentyfikować. W latach 2020-2024 IPN przeprowadził sześć etapów poszukiwań. Dopiero w 2022 r. udało się odnaleźć masowe groby. W 2023 r. odkryto trzy jamy grobowe, w których znajdowały się szczątki co najmniej 25 osób. Analiza odnalezionych artefaktów, takich jak guziki, wskazuje, że część ofiar mogła być związana z polskim podziemiem niepodległościowym. Kolejne dwie mogiły zostały odkryte w 2024 r. Odnaleziono tam szczątki należące do ośmiu osób. IPN planuje kontynuować prace poszukiwawcze na Górkach Czechowskich. Współpraca historyków, prokuratorów i archeologów ma na celu ustalenie tożsamości ofiar i okoliczności ich śmierci.

Słowa kluczowe: Instytut Pamięci Narodowej; ofiary II wojny światowej; okupacja niemiecka; Lublin; ekshumacje.

Exhumations in Górki Czechowskie in Lublin in 2022-2024

Abstract

The area of Górki Czechowskie in Lublin was a site of executions for prisoners from Zamek Lubelski during World War II. From 2020 to 2024, Instytutu Pamięci Narodowej undertook efforts to locate and identify the victims of executions carried out in this area. Górki Czechowskie provided a convenient location for these executions. Its distance from urban buildings made it easier to conceal the crimes from Lublin residents, while the ravines offered discretion and made access to the victims' burial sites difficult. Between 1940 and 1942, at least six executions were carried out there. In 1947-1948, the Polski Czerwony Krzyż (PCK), together with Okręgowa Komisja Badania Zbrodni Hitlerowskich (OKBZH) in Lublin and the County Office in Lublin, conducted exhumations in the Górki Czechowskie. At that time, 231 bodies were exhumed, but the victims could not be identified. From 2020 to 2024, the Institute of National Remembrance conducted six stages of searches. It was not until 2022 that mass graves were discovered. In 2023, three grave pits were uncovered, containing the remains of at least 25 individuals. Analysis of recovered artifacts, such as buttons, suggests that some of the victims may have been associated with the Polish independence

underground. Another two graves were discovered in 2024. Mortal remains belonging to eight people were found there. The Institute of National Remembrance plans to continue its search efforts in the area. The collaboration of historians, prosecutors, and archaeologists aims to determine the identities of the victims and the circumstances of their deaths.

Keywords: Institute of National Remembrance; victims of World War II; German occupation; Lublin; exhumations.

Information about Author: DR. ROBERT DEREWENDA – The John Paul II Catholic University of Lublin; correspondence address: Al. Raławickie 14, 20-950 Lublin, Poland; e-mail: robert.derewenda@kul.pl; <https://orcid.org/0000-0003-1096-5052>